

him hasta olduğunu öne sürerek babasıyla gitmemiş, kimsenin bulunmadığı bir sırada babasının ve kavminin taptığı putları kırmıştır (el-Enbiyâ 21/57-68; es-Sâffât 37/89-96). Babasının hak dini kabul etmeyip putlara tapmakta ısrar etmesi üzerine Hz. İbrâhim onun için Allah'tan mağfiret dilemiş (Meryem 19/47; eş-Şuarâ 26/86; el-Mümtehine 60/4), ancak bu dileği kabul edilmemiştir; zira Kur'an-ı Kerim'e göre Hz. İbrâhim'in babası "Allah düşmanı"dır (et-Tevbe 9/114). Hz. Peygamber'den bu konuda nakledilen bir hadisin meâli şöyledir: "Kıyamet günü İbrâhim, yüzü toza toprağa bulanmış olan babası Âzer'le karşılaşacak ve ona, 'Ben sana, bana isyan etme demedim mi?' diyecek; babası da ona, 'Bugün sana isyan etmem' cevabını verecektir" (Buhârî, "Enbiyâ", 8). Hz. İbrâhim'in babasıyla birlikte Harran'a göç ettiğine dair rivayet (Tekvîn, 11/31), Kur'an-ı Kerim'deki bilgilere göre isabetli görünmemektedir. Çünkü baba ile oğul arasında dinî inanç bakımından tam bir ayrılık mevcuttur. Ayrıca Kur'an'da açıkça belirtildiğine göre Âzer İbrâhim'e, putlar hakkındaki itirazlarına devam ettiği takdirde yanından ayrılmasını emretmiş (Meryem 19/46), Hz. İbrâhim de babasının Allah düşmanı olduğunu görünce ondan uzak durmuştur (et-Tevbe 9/114).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "ezr" md.; Buhârî, "Enbiyâ", 8; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I, 233-238; a.mlf., *Tefsîr*, V, 158-159; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamid), I, 44-45; II, 247; Sa'lebî, *'Arâ'isü'l-mecâlis*, s. 55; Mevhub b. Ahmed el-Cevâlikî, *el-Mu'arreb*, Tahran 1966, s. 28-29, 359-365; Fahrreddin er-Râzî, *Tefsîr*, XIII, 37-41; Kurtubî, *Tefsîr*, VII, 22-23; M. Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, VII, 535; Elmalılı, *Hak Dini*, III, 1962-1965; Mustafavî, *et-Tahkîk*, I, 63-68; J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen*, Berlin 1926, s. 85-86; L. Woolley, "Abraham", *Découvertes Récentes sur Les Origines Hebreux*, Paris 1949, s. 23-24; T. Patrick Hughes, *A Dictionary of Islam*, New Jersey 1965, s. 29; W. F. Albright, "Was the Patriarch Terah a Canaanite Moon-god?", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, nr. 71, Bağdat - Jerusalem 1938, s. 35-40; Murray Lichtenstein, "Terah", *Ejd*, XV, 1013-1014; A. J. Wensinck, "Âzer", *IA*, II, 91; a.mlf., "Âzar", *EJ²* (İng.), I, 810; J. Eisenberg, "İbrâhim", *IA*, V/2, s. 878.



GÜNAY TÜMER

AZERBAIJAN

Asya'nın batısında bulunan,
İran ile Sovyetler Birliği arasında
bölünmüş bölge.

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

II. TARİH

III. KÜLTÜR ve SANAT

IV. MÜSİKİ

V. EDEBİYAT

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

Azerbaycan'ın yüzölçümü 192.752 km² olup Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) antlaşmaları sonucunda ikiye ayrılmış, Aras nehrinin çizdiği sınırın kuzeyindeki parçası (86.800 km²) Rusya'ya, güneyinde kalan kısmı ise (105.952 km²) İran'a bırakılmıştır. Sovyet Azerbaycanı kuzeyde Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, batıda Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri, güneyde İran ve Türkiye, doğuda Hazar deniziyle çevrilidir. İran Azerbaycanı ise kuzeyde Sovyetler Birliği, batıda Türkiye ve Irak, doğuda Sovyetler Birliği ve İran'ın Gılân idarî bölgesi, güneyde ise Zencan ve Kürdistan idarî bölgeleriyle sınırlıdır.

Anadolu ve Kafkasya dağ sistemleri arasında bir geçiş alanı meydana getiren Azerbaycan dağlık bir bölgedir. Dağlık alanlar bölgenin güneyinde yer alan İran Azerbaycanı'nda daha geniş yer tutar. Tebriz'in güneyindeki Sehend dağı (3700 m.) ile Erdebil'in batısındaki Sebelân dağı (3820 m.) bunlar arasında en önemlileridir. Hazar denizine ulaşan Kızılözen (Sefidrûz), Urmiye gölüne ulaşan Acıçay (Sefidrûd) ve Cıgatu (Zerrînerûd) gibi akarsular bu dağlık kütelleri derin vadilerle yararak bölgeye daha dağlık ve daha çarpıcı bir görünüş kazandırmışlardır. Bu dağlık alanlar arasında yer alan ve denizden yüksekliği 1294 m. olan Urmiye gölü 5775 km²'lik bir alanı kaplar (Van gölünün 1,5 katı). İran Azerbaycanı'nın bu dağlık görünüşüne karşılık kuzeydeki Sovyet Azerbaycanı'nda Aras ve Kür (Kura) ırmakları boylarında uzanan düzlükler hâkimdir. Bu görünüşün istisnalarına sadece Karabağ dağlık bölgesiyle Kafkas silsilesinin Azerbaycan'ın kuzeyine sokulan uçlarında rastlanılır. İki Azerbaycan arasındaki bu farklı coğrafi görünüş sebebiyle Türkler'in hâkimiyeti döneminde Güney Azerbaycan daima yaylak, Kuzey Azerbaycan ise daima kışlak olarak kullanılmıştır. Azerbaycan ge-

nel olarak, yazları kurak ve sıcak geçen bir step (bozkır) iklimine sahiptir; ancak yükseklik farkları yüzünden bazı yörelerinde iklim değişikliklerine rastlanır.

Azerbaycan'da yaşayan 13.199.311 nüfusun (7.029.000'i [1989] Sovyetler Birliği'nde, 6.012.000'i [1986] İran'da) büyük çoğunluğunu Âzerî Türkleri oluşturur. Yalnız Sovyet Azerbaycanı'nda Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde (4400 km²) yaşayan 168.000 nüfusun (1983 tah.) % 80'i Ermeniler'den meydana gelir. Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin de (5500 km²) 278.000 olan nüfusunun (1987 tah.) % 95'ten fazlasını Âzerî Türkleri oluşturur. Sovyet Azerbaycanı'nın başşehri Bakü'den (1.772.000) başka diğer önemli şehirleri Gence (Kirovobad, 278.000), Lenkeran, Nahçıvan, Sumgayt ve Mingaçaur'dur. İran Azerbaycanı yönetim bakımından Doğu ve Batı Azerbaycan olmak üzere iki idarî birime ayrılmıştır. On bir ile ayrılan Doğu Azerbaycan'ın merkezi Tebriz (894.377), dokuz ile ayrılan Batı Azerbaycan'ın merkezi ise Urmiye'dir (548.946). Doğu Azerbaycan'ın diğer önemli şehirleri Erdebil (283.710), Merâğa (102.966) ve Merend (71.722), Batı Azerbaycan'ın ise Miyân-dâb (314.514), Mehâbâd (282.305), Hoy (267.796) ve Mâkû'dur (173.134).

Azerbaycan'ın ekonomisi tarıma, hayvancılığa ve petrole dayanır. Tarım Urmiye gölü çevresindeki topraklarla Kür ve Aras havzalarında yapılır; pamuk, tahıl, çeşitli meyveler, tütün ve şeker pancarı başlıca ürünleridir. 1989 yılı petrol üretimi 13.200.000 ton olan Sovyet Azerbaycanı'nda Bakü (Apşeron) yarımadası petrol sahası, sadece Rusya'nın değil dünyanın en eski ve en zengin petrol alanlarından biridir. Bakü çevresindeki petrol kuyularından büyük bir kısmı Apşeron yarımadasında toplanmıştır. Elde edilen petrol tasfiye edilmek için borularla Bakü'ye sevk edilir. Bakü'de daha doğrusu eski Bakü'nün yanında kurulmuş olan Çernagorod'da çok sayıda petrol rafinerisi vardır. Bakü ayrıca 890 kilometrelik bir boru hattı ile Batum'a bağlanır.

Din. Sovyetler Birliği'ndeki müslümanların çoğu Sünnî olup Hanefî mezhebine mensup iken Dağıstan'da Şâfiîler çoğunluktadır. Buna karşılık Azerbaycan'daki müslümanların % 70'i Şii olup Ca'ferî mezhebine mensupturlar. Kafkas-

ÂZER, Lutf Ali Beg

(bk. LUTF ALİ BEG).

ya Şiileri'nin dinî merkezi Bakü'dedir ve başlarında da bir şeyhülislâm bulunmaktadır. Şeyhülislâmın Ehl-i sünnet'ten Hanefî bir müftü yardımcısı vardır. Bu dinî yönetim sosyal ve iktisadî faaliyetten mahrum olup kendilerine ait vakıfları ve şer'î hüküm çıkarma yetkileri yoktur.

1920'den itibaren hac farızasının ifası ve Şiiler'in İran ve Irak'taki kutsal yerleri ziyaret etmeleri yasaklanan Azerbaycan'da 1924'te şeriat kaldırıldı, 1928'de ise bütün medreseler kapatıldı ve 1930'a kadar bütün vakıflara el konuldu. 1929'da Arap alfabesinin kaldırılması da dinî hayatı olumsuz yönde etkiledi. 1936'da Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'ne katılmasından sonra Azerbaycan müslümanlarının diğer müslüman ülkelerle ilişkileri tamamen kesildi.

Sovyetler Birliği'nde son yıllarda uygulanan açıklık politikasının sonucu olarak camilerde Kur'an öğretimi serbest bırakılmış ve 1990 ortalarında Azerbaycan'da ibadete açık cami sayısı elliye

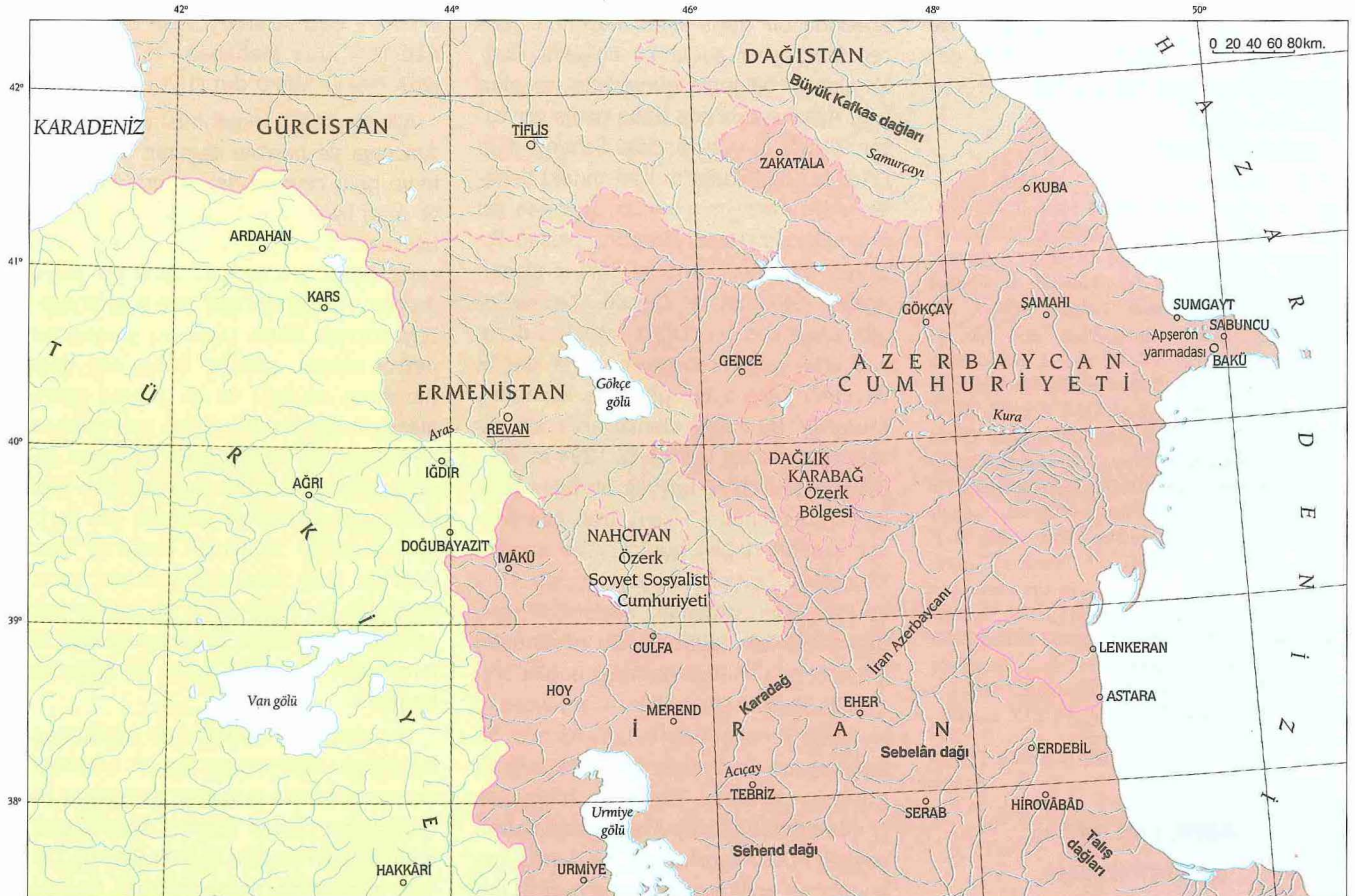
ulaşmıştır. Ayrıca Bakü'de dört yıllık bir İslâm akademisi açılmıştır.

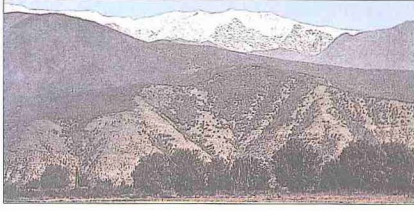
II. TARİH.

Azerbaycan kelimesi, Gaugamela yenilgisinden (m.ö. 331) sonra Büyük İskender'in hizmetine giren İranlı satrap Atropates'in adından gelmektedir. Atropates, İskender'in ölümünden sonra, önceleri onun adına yönettiği Küçük Medya (Media Minor) bölgesinde (Güney Azerbaycan ile İran Kürdistanı'nın batı kısımları) müstakil bir krallık kurmuş ve bu devlete "Atropates'in ülkesi" anlamında Grekçe **Atropatene** adı verilmiştir. Daha sonraları Ermenice'de **Atrapatakan**, Orta Farsça'da **Aturpatakan**, Süryânîce'de **Azarbaygan** şeklinde telaffuz edilen kelime Arapça'da g / c değişikliğiyle **Azerbaycan**'a dönüşmüştür. İsmi Pehlevîce **âzer** "ateş" ve **bâykân** "muhafız" kelimelerinden teşkil edilmiş olduğu veya **Azarbâz b. Bîvaresf** şahıs adından geldiği gibi görüşler halk etimolojisinden ibarettir (bk. *Elr.*, III, 205).

Azerbaycan'da Paleolitik devre ait olan ilk insan izlerine Urmiye gölünün kuzeyindeki Tamtama dağlık bölgesiyle Tebriz'in güneyindeki Sehend dağlarında bulunan mağaralarda ve açık iskân yerlerinde rastlanmaktadır. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinilen bu dönemden sonra, daha çok Urmiye gölünün güney ve doğusundaki tarihi milâttan önce 6000 yıllarına kadar giden Neolitik merkezlerde tarıma dayalı yerleşik hayata başlandı görülmektedir. Milâttan önce IV-II. binyıllarda yaşanan Kalkolitik, Bakırçağ ve Tunç devri medeniyetleri Transkafkasya kültür çevresine bağlı olup bir taraftan da Anadolu ve Mezopotamya ile ilgilidir. Azerbaycan'da kurulduğu bilinen ilk devlet Manna Krallığı'dır. Bu devlete milâttan önce 800 yıllarında, başşehri olan Hasanlu'yu zaptetmek suretiyle Urartular son vermişlerdir. Urartular'ın yıkılmasından sonra milâttan önce VII. yüzyılın başlarında Medler'in eline geçen Azerbaycan, milâttan önce VI.

Azerbaycan





Azerbaycan'da Kafkas dağ sistemine bağlı Şahdağı silsilesi

yüzyılın ikinci yarısında da Pers İmparatorluğu'nun (Ahemeniler) topraklarına katılmıştır. Manna Krallığı'ndan sonra Azerbaycan'da kurulmuş ikinci müstakil devlet olan Atropatene Krallığı milâttan önce 220 yılında Selefkî Hükümdarı III. Antiokhos tarafından bir antlaşmayla tâbi devlet haline getirilmiş, daha sonra da sırasıyla Ermeniler'e ve Romalılar'a bağlanan toprakları, Romalılar'la Parthlar arasında zaman zaman el değiştiren bir tampon bölge halini almıştır. Milâttan sonra 227 yılında İran'da Parthlar'dan sonra kurulan Sâsânîler Azerbaycan'ı tamamen ele geçirerek başşehri Erdebil olan bir eyalet haline getirmişler ve bu arada Atropatene'nin eski başşehri Gazaka'ya da (Gezna, Cenze) çok büyük bir âteşkeke yaptırarak burayı Zerdüştiliğin en önemli merkezlerinden biri durumuna getirmişlerdir. VI ve VII. yüzyıllarda Bizans-Sâsânî savaşlarına sahne olan ve birkaç defa el değiştiren Azerbaycan, İslâm fütuhâtından önce son olarak 624'te Bizans İmparatoru Herakleios tarafından zaptedilmiştir.

Azerbaycan Hz. Ömer zamanında fetheadildi (22/642). Hz. Osman Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine asker yerleştirdi ve İslâmiyet'in yayılması için yoğun bir gayret gösterdi. Hz. Ali'nin Azerbaycan valisi Eş'as b. Kays el-Kindî Erdebil'de bir cami yaptır-

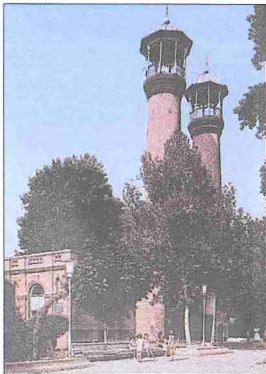
dı. Emevîler devrinde Azerbaycan Kafkaslar'daki fetih harekâtı için bir üs olarak kullanıldı. Abbâsîler zamanında bölge, başta Bâbek el-Hürremî tarafından başlatılan olmak üzere tehlikeli isyanlara sahne oldu ve bu isyanlar güçlükle bastırılabilirdi. İslâmî dönemde bölgedeki ticaret gelişti ve şehirler önemli birer ticaret merkezi haline geldi. Abbâsî Devleti'nin zayıflaması sonucu Azerbaycan'da sırayla Şirvanşahlar (799-1656), Sâcoğulları (879-930), Revvâdîler (X. yüzyılın başları-1071), Sellâfîler (916-1090), Şeddâdîler (951-1075) ve Ahmedîlîler (1108-1227) gibi mahallî hânedanlar kuruldu.

Azerbaycan her ne kadar Hunlar, Gök-türkler ve Hazarlar zamanında Türkler'in kontrolünde kalmış ise de müslüman Oğuzlar (Türkmenler) bölgeye Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce 420'den (1029) itibaren gelmeye başlamışlardır. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Azerbaycan'a düzenlediği ilk fetih teşebbüslerinden bir sonuç alamamakla beraber daha sonra bizzat katıldığı seferler sonunda bölgeye hâkim olmuştur (1054). Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Alparslan hemen bütün Azerbaycan'ı Selçuklu İmparatorluğu'na kattı. Melikşah ise 468'de (1075-76) Emir Sav Tegin'i Azerbaycan valisi tayin etti ve bölgedeki Şeddâdî hâkimiyetine son verdi. Daha sonra Azerbaycan'ı amcazadesi Kutbüddin İsmâil b. Yâkûtî'ye iktâ* etti. Büyük Selçuklular'dan sonra Azerbaycan Irak Selçukluları'nın (1118-1194) ve İldenizliler hânedanının (1137-1225) idaresine girdi. Azerbaycan Atabegleri olarak anılan bu sülâlenin kurucusu Şemseddin İldeniz bölgeyi tek bir devletin hâkimiyeti altında toplamaya çalıştı ve komşu emirlikleri de kendine tâbi kıldı. Şirvanşahlar ise Kuzey Azerbaycan'da hüküm sürmeye devam ettiler.

Azerbaycan XII-XIV. yüzyıllar arasında sırasıyla Moğollar, Hârizmşahlar ve Tımurlular'ın hâkimiyetine girdi. 1222 ve 1231 yıllarında Azerbaycan'a iki sefer düzenleyen Moğollar bölgeyi tamamen yağma ve tahrip ettiler. Celâleddin Hârizmşah 1225'te Tebriz'i ele geçirdi. Hülâgû Han'ın kurmuş olduğu İlhanlılar Devleti'nin sınırları 1231'de Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın topraklarını da içine alacak kadar genişledi. Hülâgû 1258'de Merâga'yı başşehir yaptı. Bölgede hüküm süren bu kısa ve sakin dönemde nisbî bir ekonomik ve kültürel gelişme görüldü. Özellikle Gazan Han zamanında (1295-1304) Tebriz dünyanın en gözde ilim, sanat ve ticaret merkezi haline geldi.

Timur'un ölümü üzerine Azerbaycan Moğol istilasından kurtulduktan sonra sırasıyla Karakoyunlular (1380-1468) ve Akkoyunlular'ın (1340-1514) idaresi altına girdi. XVI. yüzyılın başlarında Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasıyla bu defa Azerbaycan tamamıyla Safevîler'in eline geçti. Şah İsmâil (1501-1524) Tebriz'i başşehir yaparak bölgede hâkimiyet sağladı. Moğol ve Timur istilâlarıyla işlenmez hale gelen araziler bu devirde ekilip biçilmeye başlandı. Tebriz, Bakü ve Erdebil gibi şehirlerde el sanatları gelişti, komşu ülkelerle ticarî ilişkiler genişledi. Ancak ülkede canlanan ekonomik hayat Osmanlı ve Safevî devletleri arasında başlayan savaşlar ve çeşitli iç çatışmalar sebebiyle geriledi.

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Zaferi (1514) ile Tebriz ve Güney Azerbaycan Osmanlı hâkimiyetine girdi. Daha sonra tekrar Safevîler'in eline geçen bölge, Kanûnî devrinde Makbûl İbrâhim Paşa tarafından yeniden alındı (1534). Aynı yıl İrakeyn Seferi'ne çıkan Kanûnî Bağdat'a giderken bütün Azerbaycan'ı kontrol altına aldı. Şirvan, Tiflis ve Dağıstan hanlıklarının Safevîler'e karşı isyan etmeleri ve Osmanlılar'dan yardım istemeleri Osmanlı - Safevî mücadelesini yeniden başlattı. 1578'den 1588'e kadar devam eden mücadelenin son yıllarında Özdemiroğlu Osman Paşa Safevîler'i yenerek Tebriz'i geri aldı (1585). Şah I. Abbas'ın (1587-1629) Osmanlı ülkesindeki iç karışıklıklardan faydalanarak Azerbaycan'daki bazı yerleri tekrar işgal etmesine (1603) rağmen bölgede Osmanlı hâkimiyeti yer yer devam etti. Şah Abbas Osmanlı Devleti'ne yıllık vergi ödemek şartıyla elindeki topraklarda hâkimiyetini

Cuma
Mescidi -
Gence /
AzerbaycanAzerbaycan
Atabegleri'ne
ait bir
bakır
sikke
(İstanbul
Arkeoloji
Müzesi,
Teşhir,
nr. 1297)

sürdürdü. Daha sonra bizzat IV. Murad'ın katıldığı seferde (1635) Osmanlılar Azerbaycan'a girdiyse de bölgeyi Safevî hâkimiyetinden kurtarmak mümkün olmadı. III. Ahmed devrinde Revan ve Karabağ Osmanlı topraklarına katıldı. Ruslar'ın Hazar denizi sahillerini ele geçirmeleri sonunda Osmanlılar Güney Azerbaycan'a girdiler (1724). Ancak Nâdir Şah'ın müdahalesiyle bölge tekrar Safevî Devleti'nin idaresine geçti. Osmanlılar'ın bölgede sürekli kalmaları Nâdir Şah ve Ruslar tarafından engellendi. Nâdir Şah'ın öldürülmesi üzerine (1747) Azerbaycan'daki Safevî hâkimiyeti son buldu. Bundan sonra Azerbaycan elli yılı yakın bir süre bağımsız fakat şiddetli politik çekişme ve iç savaşlara sahne oldu. Bunun sonucu olarak Kuzey Azerbaycan'da Karabağ, Şeki, Gence, Bakü, Derbend, Kuba, Nahçıvan, Talış ve Revan; güneyde ise Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Mâkû ve Merâğa hanlıkları gibi yarı bağımsız feodal devletler kuruldu. Kuba Hanı Feth Ali Han bu dönemde Azerbaycan'da birliği yeniden gerçekleştirdi. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin bölgedeki güç ve nüfuzunun gittikçe zayıflamaya başlaması sebebiyle Rus kuvvetleri Azerbaycan'da sık sık görülmeye başladı.

Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki emelleri oldukça eskidir. Azerbaycan'ın Türkiye ile İran arasında transit ticaret merkezi oluşu ve bölgenin ziraî ve ham madde kaynakları bakımından zenginliği Rusya'nın bölgeyle ilgilenmesine sebep teşkil etti. Azerbaycan'a ilk Rus akını Nâdir Şah zamanında oldu (1735). II. Katerina döneminde (1768-1796) Ruslar'ın güneye doğru ilerlemesi devam etti. 1758'de Kuba bölgesi ve Kafkasya'nın büyük bir kısmı Rus idaresine girdi. Kafkasya üzerindeki politikada aktif bir rol alma isteği Ruslar'ı askerî harekâta yöneltti. Katerina'nın ölümü üzerine Azerbaycan hanlıkları zaman zaman Rus ordularına saldırdılar. Ruslar 1805'te Gence Hanlığı ile yaptıkları savaştan sonra bölgeyi ele geçirdiler. 1803-1813 Rus-İran savaşlarının sonunda imzalanan Gülistan Antlaşması ile (1813) Gence, Şeki, Bakü, Derbend, Kuba ve Talış hanlıkları Rusya, Güney Azerbaycan hanlıkları ise İran hâkimiyetine bırakıldı. Bu sırada Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza kumandasındaki bir İran ordusunun Rus hâkimiyetinde kalmış olan halkın desteğine güvenerek Kuzey Azerbaycan'a girmesi üzerine Ruslar İran ordusunu yenerek Teb-

riz'i ele geçirdiler. Bu durum karşısında İran Rusya ile bir antlaşma yapmak zorunda kaldı. İki devlet arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması (1828) ve Osmanlı-Rus savaşlarının sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması (1829) ile Azerbaycan'ın milletlerarası statüsü tesbit edildi. Buna göre Aras nehri ile Talış dağları sınır olmak üzere Azerbaycan ikiye ayrıldı. Revan ve Nahçıvan hanlıkları Rusya'ya bırakıldı, Hazar denizi de Rus egemenliğine geçti.

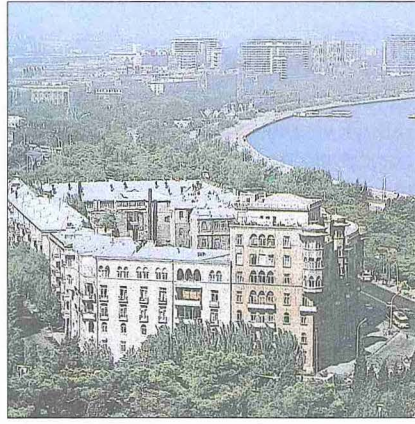
Böylece Güney Azerbaycan'da İran hâkimiyeti başladı. XX. yüzyılın başında İran'da meşrutiyetin ilânında Azerbaycan halkı önemli rol oynadı (1906). Kaçar sülâlesinden Mehmed Ali Kaçar'ın Ruslar'ın desteğiyle Tahran'da meclisi dağıtması karşısında Tebriz'de halk ayaklandı (1908). Kaçar şahının gönderdiği kuvvetler Tebriz'i dört ay boyunca kuşatma altında tuttuysa da isyan ancak daha sonra İngilizler'in muvafakatı ile gönderilen Rus kıtası yardımıyla bastırılabilirdi. Bu tarihten itibaren Ruslar'ın Azerbaycan'da nüfuzu arttı. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun Sarıkamış çevresindeki harekâtı sırasında (1914) Azerbaycan'dan kısa bir süre çekilen Ruslar, Sovyet devriminin ardından 1918 başlarında tamamen ayrılıncaya kadar bölgede kaldılar. Haziran 1918'de Osmanlı ordusu Tebriz'e girdi. Osmanlı kitalarının da Tebriz'den ayrılması üzerine burada Azerbaycan Sosyal-Demokrat fırkasını kuran Şeyh Muhammed Hıyebânî 1920 başlarında Tahran yönetimine başkaldırarak Tebriz'de Âzâdistân Cumhuriyeti'ni ilân etti. Fakat bu hareket kanlı bir şekilde bastırıldı. Azerbaycan Türkleri'nin Kaçarlar devrinden beri millî kimliklerini koruma bakımından karşılaştıkları baskılar Pehlevî Rızâ Şah'ın 1925'te yönetime geçmesiyle daha da şiddetlenerek arttı. II. Dünya Savaşı sırasında Sovyet ve İngiliz askerleri Güney Azerbaycan'ı işgal ettiler (1941). Savaşın sona Amerikan ve İngiliz askerleri İran'dan çekilirken bölgeden ayrılmak istemeyen Sovyet askerlerinin desteğiyle Tebriz'de Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildi (12 Aralık 1945). Bu yönetim Âzerîler'in haklarını garanti altına alan bir antlaşmayı İran hükûmetiyle akdetmeyi başardı (14 Haziran 1946). Fakat aynı yıl aralık ayında İran ordusu Azerbaycan'a girdi ve Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığına son verildi.

Azerbaycan ikiye bölündükten sonra Kuzey Azerbaycan devamlı şekilde yer-

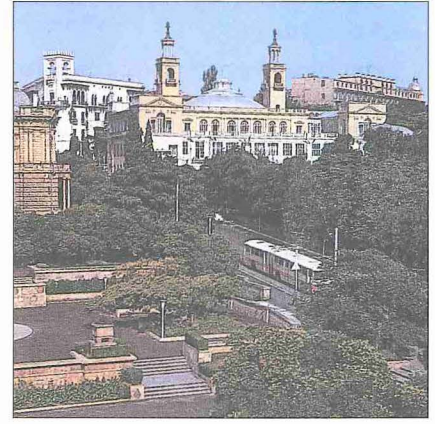
li halkın Ruslar'la mücadelesine sahne oldu. 1830, 1840 ve 1850'li yıllarda Çarlık Rusyası Azerbaycan'da sömürgecilik amacı taşıyan sosyal ve kültürel müdahalelerde bulundu. 1917 Rus İhtilâli'ne kadar süren dönemde sosyal hayat devamlı buhranlar içinde kaldı. İhtilâlin getirmiş olduğu olumsuz politik hava, Azerbaycan ve Kafkasya'da Sovyet aleyhtarı bir hareketin doğmasına sebep oldu. Karşı harekete katılan Ermeni ve Gürcüler'le oluşturulan Seym meclisinde Azerbaycan Müsavât Partisi içinde Müslüman grubu teşekkül etti. Bakü'deki yerli bolşevik ve Ermeniler'in yardımıyla Sovyetler'in şehrin egemenliğini ellerine alması sonucu Seym meclisi dağıldı (Mart 1918). Bundan sonra Müslüman grubu Mehmed Emin Resulzâde başkanlığında Azerbaycan Millî Şûrası ismini aldı ve 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ilân edildi. Böylece tarihte ilk defa Azerbaycan adıyla bir Türk devleti kurulmuş oldu. Feth Ali Han başkanlığında kurulan ilk hükûmet Osmanlı Devleti ile Batum'da bir antlaşma yaptı (4 Haziran 1918). Bu antlaşmanın 4. maddesi gereği, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin iç ve dış asayiş ve emniyetini düzenlemek ve korumak amacıyla Osmanlı kuvvetleri bölgeye geldi. Nuri Paşa kumandasındaki Kafkasya İslâm Ordusu Ruslar'ın elindeki Bakü'yü ele geçirdi (15 Eylül 1918). Ancak Mondros Mütarekesi'nden sonra (Ekim 1918) Osmanlı kuvvetlerinin Bakü'den çekilmesi üzerine şehri İngiliz kuvvetleri işgal etti (Kasım 1919). Şehrin yer altı ve petrol kaynakları İngilizler tarafından kullanıldı. Bu sırada müttefikler yeni cumhuriyeti resmen tanıyarak ilişkilerini bu düzeyde sürdürdüler. 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal eden Kızıl Ordu parlamento ve hükûmeti feshederek Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne son verdi ve 28 Nisan'da Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. İki yıl sonra (12 Mart 1922) Transkafkasya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir üyesi olan Azerbaycan, daha sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni oluşturan on beş cumhuriyetten biri haline geldi (5 Aralık 1936).

1985'ten sonra Sovyetler Birliği'nde uygulamaya konulan yeniden yapılanma ve açıklık politikalarına bağlı olarak Azerbaycan'da otoriter sisteme muhalif kitleler Halk Cephesi safında toplandılar. Ermenistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan arasında son yıllarda ortaya çıkan Dağ-

lık Karabağ Özerk Bölgesi'yle ilgili problem Ermenistan'dan çıkarılan 200.000 Âzerî'nin durumuyla birleşince iki cumhuriyet arasında havanın gerginleşmesine yol açtı. Halk Cephesi taraftarlarının her geçen gün çoğalması ve yapılacak seçimlerde çoğunluğu alma ihtimalinin belirmesi üzerine Moskova yönetimi, Bakü'de Ermeniler'e yönelik saldırıları ve iki cumhuriyet arasındaki gerginliği gerekçe göstererek, Ocak 1990'da ağır silâhlarla Bakü'ye kanlı bir müdahalede bulundu. Âzerî halkı, bundan önce Bakü'de Ermeniler'e yönelik saldırıların birçok sivilin öldürüldüğü bu müdahale için bir tertip ve müdahalenin asıl gayesinin de Azerbaycan'da gittikçe güçlenen halk muhalefetini sindirmek ve diğer müslüman cumhuriyetlere de gözdağı vermek olduğunu belirterek Moskova yönetimini protesto etti. Bu olaylardan sonra Azerbaycan'da bir taraftan demokrasiye yönelme gözlenirken diğer taraftan da milliyetçi politikalar takip edildiği görülmektedir. 1990 Eylül, Kasım ve Aralık aylarında yapılan seçimlerde Halk Cephesi ile diğer muhalif grupların oluşturduğu Demokratik Blok, 360 üyeli meclise kırka yakın temsilci göndermeyi başardı. Aralık başında yayımlanan Azerbaycan devlet başkanlığı kararnâmesiyle de "Sovyet Sosyalist" ifadesi çıkarılmak suretiyle cumhuriyetin adı Azerbaycan Cumhuriyeti haline



Azerbaycan'ın başşehri Bakü'den iki görünüş



getirildi ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (1918-1920) bayrağı da resmî bayrak olarak kabul edildi.

III. KÜLTÜR ve SANAT

İslâm öncesinde Azerbaycan, temelde birbiriyle aynı olan Mazdeizm, Zerdüştilik ve Maniheizm gibi çeşitli dinlerin etkisi altında kalmıştır. İslâm'ın bölgeye girişiyle tarih, coğrafya ilimleri ve diğer ilimler önemli ölçüde gelişti. Azerbaycan kültürü Arapça'ya yapılan tercüme aracılığıyla Yunan felsefesi ve filozoflarını tanıdı. X. yüzyılda İhvân-ı Safâ'nın üyeleri arasında bazı Azerbaycanlılar da bulunuyordu. Mahmûd-ı Şebüsterî gibi büyük bir sûfî, Nizâmî-i Gencevî ve Hâkânî gibi şairler, ünlü matematik ve astronomi âlimi Nasîrüddîn-i Tûsî ve Câmî'ü't-tevârîh sahibi Tebrizli tarihçi Reşîdüddin Fazlullah hep bu bölgede yetişmişlerdir. XIV ve XV. yüzyıllarda Azerbaycan'da dinî ve felsefî bir akım olan Hurûfîlik yaygınlık kazandı. Seyyid Nesîmî bu akımın en önemli temsilcisi idi. XV. yüzyılda Bakülü coğrafyacı Abdürreşid ile Ahlâk-ı Celâlî sahibi filozof ve tarihçi Celâleddin ed-Devvânî yine burada yaşamıştır. Feth Ali Kaçar ise filolojik mahiyetteki *Behcetü'l-luğât*'ıyla tanınmıştır.

XIX. yüzyılda sosyal ve kültürel düşüncede yeni bir safha açıldı. Bu devirde M. Kâzım Bey Azerbaycan tarihi hakkında geniş çalışmalar yapan ilk tarihçidir. Âzerî dilinde ilk gazete olan *Ekinci* (1875-1877), Hasan Zerdâbî tarafından çıkarılmıştır. Ayrıca Ziyâ, *Ziyâ-ı Kafkas* (1879-1884), *Keşkül* (1891-1893), *Şark-ı Rus*

(1903-1905) bu devirde neşredilen diğer Âzerî gazeteleridir.

Azerbaycan'da XX. yüzyıl başlarında gerçekleşen Sovyet ihtilâlinin etkisi politik, sosyal ve edebî düşünce alanındaki eserlerde de görülür. Ahmed Agayef (Ahmet Ağaoğlu) ile Hüseyinzâde Ali'nin birlikte çıkardıkları *Hayat* (1904), Ahmed Agayef'in tek başına çıkardığı *İrşad* (1905) ve *Terakki*, Mehmed Emin Resulzâde'nin çıkardığı *Açksöz* (1915-1918) devrin önde gelen gazeteleri idi. Ayrıca Hüseyinzâde Ali'nin edebî muhtevalı *Füyûzât*'ı (1906-1907) ile Celil Mehmed Kulîzâde'nin çıkardığı mizah dergisi *Molla Nasreddin* (1906-1920) belli başlı dergiler arasında sayılabilir.

Bu dönemde Sovyet hükûmeti Âzerîler ile Türk dünyası arasındaki geniş kültür ve düşünce bağlarını koparmak gayesiyle alfabe değişikliğine gitmiştir. Böylece yüzyıllar boyunca meydana gelen bir kültür birikiminin bulunduğu Arap harfli Âzerî alfabesinin yerine Latin alfabesi kullanılmaya başlandı (1929). Eski harflerin kullanılmaması için sert tedbirler alan hükûmet 1939'da Latin harfli alfabeyle de kaldırarak Rus alfabesinin kullanılmasını mecbur tuttu.

Azerbaycan sanat ve mimarisinin gelişmesi bölgenin politik ve askerî tarihiyle çok yakından ilgilidir. Ayrıca Azerbaycan'ın çok eski zamanlardan beri batı ile doğuyu birbirine bağlayan ticaret yolları üzerinde bulunuşu bölgenin mimari yapısını etkilemiştir. Özellikle komşu ülkelerdeki mimari ve sanat çalışmaları ile oluşan karşılıklı bağlar bura-

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (1918-1920) para ve pullarından örnekler (Orhan F. Köprülü özel koleksiyonu)



da değerli yapıların ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

İslâm öncesi mimari yapılara daha çok bölgede hâkim Urartular, Medler ve Persler'in mimari özellikleri yansımıştır. VII. yüzyılda müslümanların bölgeyi fethetmeleriyle bu alanda yeni bir döneme girilmiş, cami, medrese ve minare gibi İslâmî mimari eserler inşa edilmiştir. IX ve XI. yüzyıllarda Araplar'ın bölgedeki nüfuzu zayıflamaya başlayınca küçük beylikler ortaya çıktı. Bu beyliklerde mahallî sanat ve mimari ekoller hâkim oldu. Bakü'de Mescid-i Muhammedî'nin Sınık Kale (1078) denilen taş minaresi bu dönemin en önemli mimari eserlerindendir.

XII. yüzyıldan itibaren kurulan atabegliklerden İldenizliler (1146-1225), Zengiler (1127-1227) ve Salgurlular (1148-1286) kümbet, kule ve kaleler inşa ederek bölgenin mimari açıdan gelişmesine katkıda bulundular. Nahçıvan'da 1162 tarihli Yûsuf b. Kuseyr Kümbeti, yine aynı yerde 1168 tarihli Mümine Hatun Türbesi, Merâğa'daki Kümbet-i Kımız (1147) dönemin göze çarpan mimari yapılarıdır. Ayrıca Apşeron yarımadasındaki kule ve kale (1232), Berde'de 1322 tarihli kümbet, Nahçıvan'da Ulucami, Dağıstan'da Cuma Camii (1368), Apşeron Mardakyan'da Tûbeşah Mescidi (1482) ve Saray Camii (1441) diğer önemli mimari yapılarıdır. Bu devrede Anadolu Selçukluları ile Azerbaycan Atabegleri arasında mi-

mari eserlerdeki karşılıklı etkilenme dikkati çeker.

XIV ve XVI. yüzyıllar arasında gelişen olaylara bağlı olarak bölgenin sanat hayatında yeni bir dönem açıldı. Safevîler'in bölgeyi ele geçirmesiyle Tebriz bir kültür ve sanat merkezi haline geldi. Bakü'deki Şirvanşahlar Sarayı ve Tebriz'deki Mavicami (1465) devrin mimari özelliklerine sahip iki yapısıdır. XV ve XVI. yüzyıllarda tezhip, minyatür ve hat sanatları dalında Tebriz ekolü en önemli karakteristik özelliklere sahipti. Bu sahada çalışma yapan en önemli şahsiyetler Seyyid Ahmed ve Sultan Muhammed'dir. Halk sanatları dalında ise halıcılık, nakış, işleme, pirinçten mâmul alet ve silâh yapımı oldukça gelişmişti.

XVII. yüzyılda komşu ülkeler arasında bir çatışma alanı haline gelen Azerbaycan'da mimari gelişme sekteye uğradı ise de yer yer mahallî ekollere bağlı olarak çalışmalar devam etti. XIX. yüzyıldan itibaren ikiye ayrılan Azerbaycan'ın kuzeyinde Rus, güneyinde İran mimari ve sanatının etkisi görülmeye başladı.

Bugün Bakü'deki Azerbaycan Sanat Müzesi'nde çeşitli sahalara ait 7000'den fazla sanat eseri sergilenmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

W. Barthold, *Mesto prikaspijskih oblastey v istorii musulmanskogo mira*, Bakü 1925; V. N. Leviatov, *Očerki po istorii Azerbaycana v XVIII v.*, Bakü 1948; I. P. Petruşevskiy, *Očerki po istorii feodalnıh otnoşeniy v Azerbaycane i Armenii v XVI-naçale XIX v. v.*, Leningrad 1949; A. Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem*, Bakü 1951; A. A. Alizade, *Sosialno-ekonomičeskaya i političeskaya istoriya Azerbaycana v XIII-XIV v. v.*, Bakü 1956; *Azerbaycanın Rusiya ile Birleştirilmesi ve Onun Mütarekkesi, İktisadi ve Medeni Neticeleri (XIX-XX. Asrın Evvelleri)*, Bakü 1956; *İstoriya Azerbaycana*, Bakü 1958-60, I-II; M. H. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü 1978; Sara B. Aşurbeyli, *Gosudarstvo Şirvanşahov*, Bakü 1983; Ziya Musa Bunyatov, *Azerbaycan Atabeyleri Devleti (1136-1225)*, Bakü 1985; a.mlf., *Azerbaycan: VII-IX. Asırlarda*, Bakü 1989; TA, 413-414; Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, II, 91-118; V. Minorsky, "Adharbaydjan", *El*² (İng.), I, 188-191; a.mlf., "Azerbaycan", *UDMI*, I, 37-41; W. Kleiss, "Azerbaijan (Archeology)", *Elr.*, III, 215-221; V. Schippmann, "Azerbaijan (Pre-Islamic History)", *Elr.*, III, 221-224.



ZİYA MUSA BUNİYATOV

IV. MÜSİKİ.

Türk müzikisi gelişmesini, başlangıçtan XVI. yüzyıla kadar farklı coğrafi saha ve kültür bölgelerinde hemen hemen aynı özellik ve yapıda sürdürmüştür. Bunda Safiyyüddin el-Urmevî ve Abdülkâ-

dir-i Merâgî gibi büyük müzik dehalalarının çok önemli tesirleri olmuştur. Ancak XV. yüzyıldan sonra bilhassa Osmanlı sahasında ortaya çıkan temayüller daha esaslı bir farklılaşmanın temellerini atmış ve özellikle XVI. yüzyıldan sonra Orta Asya kökünden belirgin bir biçimde ayrılmıştır. Bunun sonucu olarak Osmanlı ülkesi dışında kalan Türk muhitlerindeki müzik faaliyeti gelişmesini Osmanlı dünyasındaki çalışmalardan farklı yönde sürdürmüştür. Âzerî müzikisi de Türk müzikisindeki bu farklılaşmanın belirgin özelliklerini taşıyan kollarından biridir.

Azerbaycan müzikisi tarih, teknik ve icra bakımından üç bölümde incelenebilir.

A) Klasik Müzik. "Meclisî" de denilen Azerbaycan klasik müzikisinin doğusunda ve batısındaki diğer Türk kavimlerinin müzikilerine göre farklı bir tarz ve üslubu vardır. Bunlar arasında en önemlisi makam geçiklerinin (modülasyon) zenginliğidir. Azerbaycan müzik literatüründe makam kelimesinin aynı zamanda "perde" (lad) mânasında da kullanıldığını ayrıca belirtmek gerekir.

Gelişmiş, çeşit ve sayı itibarıyla oldukça fazla bir makam sistemine sahip olan Azerbaycan müzikisinde rast, çarğâh, segâh, şûr, bayatî-şiraz, şuşter ve hümâyun esas makamlardır. Bu makamlardan her biri de ayrı ayrı şubelerden meydana gelmiştir. Azerbaycan müzikisinde kullanılan makamların çoğu "pîşderâmed" (bir makama ritmik giriş), "reng", "tasnif" (tesnif) adları verilen makam

XII-XV. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olan Şirvanşahlar Sarayı Külliyesi - Bakü / Azerbaycan



Taht-ı Süleyman harabeleri - Nasrâbâd / Miyânduâb

